

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 355(5-191.2)"1240/1502":303.72-042.2(045)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-9-25>

Military affairs in Golden Horde and Turan: comparative analysis

Vyacheslav V. Hordiyenko

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

e-mail: v.hordiienko@udpu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1133-4199>

Researcher ID: G-5706-2019

Halina M. Hordiyenko

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

e-mail: h.hordiienko@udpu.eduORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2424-2410>

Researcher ID: HKX-4598-2023

Abstract.

The purpose of the article is a historical reconstruction of the most important components of the military affairs of the Golden Horde and Turan, their comparative analysis, establishment of common features and differences, as well as clarification of the social and military-technical reasons that led to the military defeat and subsequent decline of Ulus Juchi. **The research methodology**, in addition to observing the principles of objectivity and historicism, consisted in the consistent application of the historical comparative method, its heuristic, analytical, descriptive functions and the function of identifying borrowings and influences. **The scientific novelty** is contained in the systematic application of a comparative analysis of the military affairs in Ulus Juchi and in the state of Timur, revealing the effectiveness of transfers and durability of elements of the military art of the Mongolian and Turkic ethnic communities. **Conclusions.** The author has found the military affairs of the Genghisids to be based on Mongolian military traditions and experience. Decimal system and the left-right arms and the center structuring underlay the military organization of the countries. Golden Horde and Ulus Chagatai preserved general military duty. Mobilization resource comprised hundreds of thousands of prepared warriors called horse-soldiers. The paper has identified that the would-be reinforcement training was naturally held in professional and living environments of the Nomads. It was battue hunting that played a significant role in military organization and tactics. The armies of Golden Horde and Turan consisted of light and heavily armed cavalry. The article has demonstrated that the Tymur's infantry was of great importance and performed special vital urgent tasks but supporting role. Being a general, Tymur among the followers of Mongolian war principal was the first to take notice of the new tendency in military affairs. The army of Golden Horde was proved to successfully know the Nomads' basic tactical techniques – "round dance", "crow's flock", "shiuchi" and "tulgam". "Tulgama" known as bypassing the enemy from one or two flanks and getting behind his lines when battling, was the most effective tactical military instrument of the Genghisids states. The Turan army lead by Tymur, was able to contrast "tulgam" with their own organizational and tactical innovations. Tymur covered cavalry corps of the left and right arms were by "canbulars" – protective corps with the number no less than the main divisions. Their clear task included to prevent the enemy's cavalry from going around from the flanks. They fought together with the vanguard corps. The most important Tymur's innovation was introducing a powerful rearguard – a corps of patches of twenty koshuns. Unlike the Golden Horde warriors, Tymur enriched the Mongolian art of war with systemic use of reserves. The paper has found that military organization of Golden Horde and Turan was tightly connected with the social structure. In the middle of the 14th century Ulus Dzhuchi survived the political crises "Great Confusion" that provoked increasing of centrifugal motion. After political anarchy, uluses were assigned to the Juchid clans. Bekliarbak (a stoker) position creation was a sign of feudalization and central power weakening in Golden Horde. The way Khan Tokhtamysh had distributed suurgals (patches) in order to increase the number of his adherents, didn't bring power consolidation, but loose it contrariwise. In the Tokhtamysh army it was revealed with commanders (oglan and beks) betrayal. The Tymur's state was in the ascendancy; allowance of uluses and suurgals was developed with establishing clear and definite military duties. Feudalization tendency

.....
hadn't appeared clearly in Turan yet. That lead to more solidarity and motivation of the Tymur's army in his resistance with Tokhtamysh.

Keywords: military affairs, Golden Horde, Turan, Tymur, Tokhtamysh, military organization, tulgama, suurgal.

Військова справа в Золотій Орді і Турані: компаративний аналіз

В'ячеслав Гордієнко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: v.hordiienko@udpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1133-4199>
Researcher ID: G-5706-2019

Галина Гордієнко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: h.hordiienko@udpu.edu
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2424-2410>
Researcher ID: HKX-4598-2023

Анотація.

Мета статті – історична реконструкція найважливіших компонентів військової справи Золотої Орди і Турану, їх порівняльний аналіз, встановлення спільних рис і відмінностей, а також уточнення причин соціального і військово-технічного характеру, які зумовили військову поразку і наступний занепад Улусу Джучі. **Методологія дослідження**, крім дотримання принципів об'єктивності та історизму, полягала в послідовному застосуванні методу історичної компаративістики, його евристичної, аналітичної, дескриптивної функцій та функції виявлення запозичень і впливів. **Наукова новизна** міститься у системному використанні порівняльного аналізу військової справи в Улусі Джучі і в державі Тимура, встановленні ефективності трансферів і тяглості елементів військового мистецтва монгольської і тюркської етнічних спільнот. **Висновки**. Встановлено, що військова справа держав чингізидів базувалася на монгольських військових традиціях і досвіді. В основі військової організації країн була десяткова система і структурування на праве, ліве крила і центр. У Золотій Орді й Улусі Чагатай збереглася загальна військова повинність. Мобілізаційний ресурс складав сотні тисяч підготовлених вояків – кіннотників. З'ясовано, що навчання майбутнього поповнення відбувалося органічно у виробничому і побутовому повсякденні номадів. Велике значення для військової організації і тактики мало облавне полкування. Армії Золотої Орди і Турану склалися з легкої і важкоозброєної кінноти. Встановлено, що у війську Тимура піхота займала вагоме місце і виконувала не допоміжну роль, а важливі бойові завдання. Тимур як полководець першим серед спадкоємців монгольських бойових принципів помітив нову тенденцію у військовій справі.

Доведено, що армія Золотої Орди успішно володіла основними тактичними прийомами номадів: «хоровод», «вороняча зграя», «шіучі» і «тулгама». Обхід противника з одного або двох флангів і заходження йому в тил під час битви – «тулгама» був найефективнішим тактичним прийомом військ держав чингізидів. З'ясовано, що туранська армія під командуванням Тимура змогла протиставити «тулгама» власні організаційні і тактичні новачі. Кінні корпуси правого і лівого крила Тимур прикрив «канбулами» – охоронними корпусами, які чисельністю не поступалися основним підрозділам і мали чітке завдання – не допустити обхід кінноти противника з флангів. Разом із корпусом авангарду вони перебували попереду у бойовому строю. Найважливішою новачією Тимура стало запровадження потужного ар'єргарду – корпусу латників із двадцяти кошунів. На відміну від золотоординців, Тимур поповнив військо мистецтвом системним використанням резервів.

Встановлено, що військова організація Золотої Орди і Турану перебувала у тісному взаємозв'язку із соціальною структурою. Улус Джучі у середині XIV ст. пережив політичну кризу «Велику зам'ятню», у результаті чого посилювалися відцентровий рух. Улуси після періоду політичної анархії закріпилися за кланами джучидів. Тенденція феодалізації й ослаблення центральної влади виразилася у появі в Золотій Орді посади беклярбека – темника. Роздача ханом Тохтамишем суюргалів – ленних володінь з метою збільшення кількості своїх прихильників не зміцнила його влади, а в армії це проявилася у формі зрадництва командирів – огланів і беків. Держава Тимура перебувала у стадії піднесення, пожалування улусів і суюргалів супроводжувалося встановленням чітких військових

зобов'язань. Тенденція феодалізації ще не далася взнати в Турані, що зумовило більшу згуртованість і вмотивованість війська Тимура у його протистоянні з Тохтамишем.

Ключові слова: військова справа, Золота Орда, Туран, Тимур, Тохтамиш, військова організація, тулгاما, суюргал.

Постановка проблеми. Науковий інтерес до військової справи монголів епохи великих завоювань і держав чингізидів завжди був достатньо високим. Військове мистецтво Золотої Орди і Турану активно вивчалось як у період колоніальної експансії в Азії, так і в часи національно-визвольної боротьби народів континенту проти імперіалізму. Нині увага до військових традицій і військової організації Улусу Джучі та імперії Тимура посилюється на тлі відкритої російської збройної агресії проти суверенної України. Під загрозою опинилися й пострадянські держави Середньої Азії – Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан, Киргизстан.

Структурні компоненти військової справи – військова організація, озброєння, військове мистецтво – є універсальними для всіх часів і народів. Але зміст цих компонентів різниться залежно від конкретної історичної епохи, типу культури суспільства, соціально-політичного устрою, державного ладу, стану розвитку науки і техніки, менталітету населення тощо. Велике значення має генеза військової справи якого-небудь народу, тобто це, як вона сформувалася і розвивалася протягом значного відрізка часу на основі військових традицій певного суспільства.

Неспровокована збройна агресія РФ проти суверенної України значною мірою обумовлена неоталітарною ідеологією «руського мира», в основі якої лежить ідея «унікальної», «високодуховної» євразійської «цивілізації», яка увібрала в себе найкращі здобутки культури Великого степу, у тому числі й військового мистецтва. Ця обставина актуалізує військову історію Золотої Орди, оскільки Московія кілька століть була її улусом. Постає потреба подальшого уточнення наукового образу військової справи держав чингізидів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Серед сходознавців, які тією або іншою мірою розробляли проблематику військової історії та військової справи номадів, були видатні науковці XIX – XX ст. У період експансії Російської імперії в Середню і Центральну Азію була надрукована книга генерал-лейтенанта, члена військово-вченого комітету головного штабу М. І. Іваніна «О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане». Це була одна з перших праць про військову справу монгольської і тюркської кочових спільнот, написана військовим фахівцем. Звісно, вона мала прикладне значення, оскільки її використовували як посібник в імперських військових навчальних закладах. Майбутні командири російських окупаційних військ у Середній і Центральній Азії отримували із посібника необхідні знання про військові традиції й історію військового мистецтва кочівників Великого степу і землеробів Мавераннахру. Спираючись на доступний на той час комплекс історичних джерел, М. І. Іванін подав досить детальний опис державного ладу Монгольської імперії Чингісхана і Турану в період правління Тимура. Автор вказав на генетичний зв'язок між військовою системою монголів і розвитком кочової державності. У розділах згаданої книги послідовно висвітлено військово-адміністративний устрій, подано характеристику родів військ, їхньої структури, управління, озброєння, бойового строю, тактичних прийомів, дисципліни, матеріального забезпечення й елементів логістики. Меншою мірою досліджено в роботі військовий лад Золотої Орди (Іванін, 1875).

Класичною працею з історії Золотої Орди стала монографія німецького історика Б. Шпулера. Автор висвітлив військово-політичні події в західній частині Великого степу від появи монголів на Русі у 1223 р. і до падіння Золотої Орди у 1502 р. Крім детального викладу політичної історії Улуса Джучі, монографія німецького історика містить аналіз державного ладу, військової справи і навіть таких елементів повсякдення, як одяг і харчування золотоординців (Spuler, 1965). Відомий сходознавець академік В. В. Бартольд заклав основи наукової теорії становлення монгольської державності. Низка його праць присвячена політичній історії країн, які виникли у результаті розпаду Монгольської імперії. Історик реконструював складну еволюцію Улусу Чагатай, яка передувала виникненню імперії Тимура (Бартольд, 1963a), (Бартольд, 1963b), (Бартольд, 1963c). Соціально-економічний аналіз розвитку монгольської спільноти здійснив Б. Я. Владимирцов. Застосовуючи марксистську методологію, дослідник розробив оригінальну концепцію «кочового феодалізму». Дослідник був одним із перших науковців, які звернули увагу на специфіку відносин власності у Великому степу і на соціальну динаміку, викликану ними. Оскільки монгольська військова організація була тісно пов'язана із соціальними процесами, концепція Б. Я. Владимирцова відкривала можливості під новим кутом зору розглядати еволюцію військової справи у державах чингізидів (Владимирцов, 2002). Незважаючи на встановлені комуністичною владою ідеологічні рамки, відомі радянські сходознавці Б. Д. Греков, О. Ю. Якубовський (Греков, Якубовский, 1950) та І. Б. Греков (Греков И., 1975) істотно розширили наукові уявлення про середньовічні державні утворення

Великого степу і Середньої Азії. Для робіт представників течії «євразійства» С. М. Трубецького (Трубецкой, 1925), (Трубецкой, 1993а), (Трубецкой, 1993b), Г. В. Вернадського (Вернадский, 1997), Л. М. Гумільова (Гумилев, 1987) та ін. було властивим перебільшення ролі Русі в історії Золотої Орди. Але євразійці наполегливо підкреслювали дійсну спадкоємність військової організації Улуса Джучі і Московії. Варто наголосити, що низка ідей «євразійців» у спотвореному новітніми «неоевразійцями» вигляді лягли в основу нинішньої агресивної ідеології «руського мира» правлячого режиму в РФ.

Потужно розвивалася історіографія Монгольської імперії, Золотої Орди і Турану в пострадянських країнах. Нові підходи до вивчення номадичних військових традицій і озброєння кочових військ сформулював дослідник М. В. Горелик (Горелик, 1990), (Горелик, 2002). Високий авторитет у науковому середовищі здобула монографія Р. П. Храпачевського, у якій проаналізовано специфіку державного устрою Монгольської імперії, охарактеризовано прогресивні елементи військового мистецтва монголів, їхній внесок у військову стратегію і тактику (Храпачевский, 2005). Привертають увагу дослідження військової історії та військової справи Улуса Джучі і Турану А. К. Кушкumbaєва і Л. А. Боброва. Зокрема, спільна стаття дослідників присвячена аналізу основних тактичних прийомів, які застосовувалися на полі бою арміями кочівників (Кушкumbaєв, Бобров, 2013). Вагомим внеском у розробку проблематики військової історії імперії Тимура можна вважати статтю Л. А. Боброва про командний склад армії самаркандського завойовника (Бобров, 2015). Військовий історик І. Л. Ізмайлов вивчав військову організацію і військову справу Улусу Джучі і її генетичний зв'язок з монгольськими військовими традиціями (Ізмайлов, 2009), (Ізмайлов, 2010).

Долучаються до вивчення історії Золотої Орди й українські дослідники. Так, Б. В. Черкас у своїй монографії та дисертації про становлення і розвиток західної частини Улусу Джучі відвів місце для висвітлення взаємин Золотої Орди і Литовсько-руської держави за хана Тохтамиша і Великого князя Вітовта, зокрема вказав на відсталість політичних і військових засобів відновлення великодержавного статусу Золотої Орди, які спробував застосувати Тохтамиш (Черкас, 2014), (Черкас, 2015). Дослідник О. Г. Сокирко проаналізував рецепцію тюркських військових традицій ранньомодерного періоду в козацькому війську Гетьманщини (Сокирко, 2024).

Загалом, історіографія військової справи держав чингізидів є значною за обсягом і тематично розмаїтою. Проте окремого дослідження із застосуванням компаративістського підходу до вивчення військової справи Золотої Орди й імперії Тимура не існує.

Метою цієї наукової розвідки є історична реконструкція найважливіших компонентів військової справи Золотої Орди і Турану, їх порівняльний аналіз, встановлення спільних рис і відмінностей, а також уточнення причин соціального і військово-технічного характеру, які зумовили військову поразку і наступний занепад Улусу Джучі.

Виклад основного матеріалу. Стислий обсяг статті дозволяє провести загальне порівняння лише деяких складових військової справи: військової організації, комплектування війська, елементів озброєння, військової стратегії і тактики та впливу соціальної динаміки на розвиток військової справи в Золотій Орді і Турані.

Золота Орда і Туран виникли на фундаменті Монгольської імперії, яка де-факто розпалася на окремі частини у результаті рішень знаменитого курултаю чингізидів на р. Талас у 1269 р. (Бартольд, 1963, с. 593–584). Формальну єдність цих частин забезпечував так званий «золотий рід», тобто нащадки Чингісхана, численні клани яких правили і, водночас, ворогували між собою в уламках колишньої імперії. У Золотій Орді правили джучиди, спадкоємці старшого сина Чингісхана Джучі. Туран – імперія Тимура виник на землях улусу Чагатая, другого сина монгольського завойовника. Незважаючи на те, що упродовж півтора століття монголи як етнічна спільнота значною мірою розчинилися в численному тюркському етнічному середовищі, військова справа обох держав зберігала традиції державної організації й армії Чингісхана. Зокрема, академік В. В. Бартольд писав про це так: «Тимур старався використовувати для своїх цілей ідею і традиції монгольської імперії, зокрема чагатайського ханства. Чагатаї складали його головну військову силу; за зовнішнім виглядом його військо більше було схожим на монголів (вояки носили коси), ніж на мусульман; стосунки між Тимуром і його сподвижниками визначалися традиціями і звичаями військового побуту» (Бартольд, 1963, с. 153).

Потужна і прогресивна для свого часу військова організація монголів забезпечила успішну експансію і створення територіально найбільшої імперії у світовій історії. Вона залишалася незмінною упродовж століть, оскільки була сформульована в чингісхановому зводі законів – Великій Ясі (Трепавлов, 2010, с. 22). Стимулами зовнішньої експансії монголів, згідно із твердженням Р. П. Храпачевського, стало поєднання інтересів маси кочівників Великого степу й потреб, які виникли у кагана – Чингісхана – у процесі розбудови своєї держави. Кочівникам потрібні були нові пасовища для зростаючих табунів худоби, раби для ведення кочового господарства і здобич, що прибували внаслідок пограбування осілих народів, а Чингісханові

потрібна була міцна влада, яку можна було зберігати і посилювати за допомогою пожалувань уділів своїм нойонам на завойованих землях (Храпачевський, 2005, с. 121). Можна стверджувати, що приблизно такими ж були причини зовнішньої експансії держави Тимура – Турану, а знаряддям експансіоністської політики «великого кульгавця», як і Чингісхана, була його армія. Золота Орда на той момент хоч не відмовилася зовсім від спроб розширити свої територіальні володіння, але таки більше уваги приділяла господарсько-економічному розвитку і закріпленню за собою земель, завойованих ханами Джучі й Бату.

Важливим компонентом військової справи Улуса Джучі і Турану було комплектування війська. Незважаючи на те, що монголи упродовж півтора століття асимілювалися з тюркським етнічним середовищем й відбулася ісламізація населення Золотої Орди й Улусу Чагатай, монгольський принцип загальної військової повинності зберігся цілком. Відомо, що армія Чингісхана комплектувалася із усіх чоловіків-монголів віком від 15 до 70 років (Храпачевський, 2005, с. 138). Військовий історик О. А. Свечин пояснював загальну військову повинність у монголів кочовим способом життя, коли виживання спільноти цілком залежало від здатності кожного монгола у будь-який момент і за будь-якої загрози бути готовим захищати зі зброєю в руках табуни своєї худоби і пасовища для них. Кожен кочівник з юних літ мусив самостійно важко працювати у степу, аби вижила його родина у несприятливих природних умовах. Він мусив бути фізично сильним і загартованим. Чингісхан, бажаючи мати для війська у своєму розпорядженні кожного дорослого кочівника, строго заборонив монголам брати собі слуг із числа своїх одноплемінників. Мускулісти, витривалі, невибагливі, дисципліновані монголи були якісним людським ресурсом для війська. Таке військо, за словами О. А. Свечина, було потужним, а у випадку, коли його очолювали видатні полководці рівня Чингісхана або Тимура, воно стало непереможним (Свечин, 1927, с. 144). Крім основних підрозділів вершників-кочівників, у монгольському війську були війська союзників (кіннота і піхотне ополчення), а також підрозділи із насильно мобілізованих чоловіків завойованих країн. Останні використовувалися, фактично, як «гарматне м'ясо». Їх безжально відправляли в передню лінію, щоб противник на них витрачав свою металеву зброю і фізичні сили.

Комплектування війська як у Золотій Орді, так і в Турані, переважно, відбувалося на основі загальної військової повинності. І. Л. Ізмайлов наголошує на тому, що в ханських ярликах, у тому числі й тарханних, відсутня фіксація умов виконання військової служби. У зв'язку з цим історик робить висновок, що військова служба в Золотій Орді регулювалася традицією, звичаєм, положеннями законів Яси і була безумовним, без жодних винятків обов'язком кожного служилого золотоординця (Ізмайлов, 2010, с. 8).

Загальна військова повинність була б неможливою без традиційної для кочівників підготовки молодого покоління до майбутньої ратної справи. Гійом де Боплан писав: «Бо як уже в семирічному віці покидають свої оселі, поставлені на двоколісних возах, то відтоді сплять лише під дахом зоряного неба ! Від цього віку вони їдять лише те, що самі собі вполюють з лука; таким чином, татари вчать своїх дітей влучно стріляти. Коли ж татарин досягне дванадцяти років, його беруть у військовий похід» (Боплан, 1990, с. 52). Войовничість прищеплювалася чоловікам з дитинства: кожен із них ще в дитячих іграх намагався якнайкраще імітувати поведінку вовка-мисливця. У тюрків від давніх часів збереглася традиція існування «вовчих чоловічих союзів», які для підлітків і юнаків ставали справжньою школою військового гарту. Дослідники давно звернули увагу на тюркський звичай «баримти» як спосіб бойового тренування кіннотників. Йдеться про масштабну імітацію крадіжки табуна худоби, у якій брали участь підлітки і юнаки – майбутні воїни. Під час такого роду тренувань і на традиційному для номадів облавному полюванні визначалися найкмітливіші, найспритніші і найвитриваліші юнаки. Під час цієї забави з'ясовувалося, хто із юнаків влучно стріляє, хто – краще володіє конем, хто здатен на доблесний вчинок і т.п. Тобто ще до вступу до війська відбувалася органічна диференціація майбутнього поповнення. «Військові дії і полювання визначали найсильніших, здібних членів суспільства, а отже, й визначали ієрархічні стосунки в кочовому середовищі», – писав Е. Сейдалиєв, один із авторів книги «Золота Орда у світовій історії» (Сейдалиєв, 2016, с. 267).

Облавне полювання кочівників визнається нинішніми дослідниками інституцією, яка не тільки була атрибутом системи життєзабезпечення, але й визначала специфіку становлення військової справи у Великому степу. Підлітки віком 12–14 років отримували право брати участь в облавному полюванні, і саме тут відбувався обряд ініціації мисливця, котрий вперше вполював дичину. Перед початком першого для новачка полювання відбувалася особлива церемонія: старший натирав підліткові великий палець руки м'ясом і жиром. Монгольський спосіб стрільби з лука, на відміну від європейських, передбачав використання саме великого пальця.

В облавному полюванні брали участь усі чоловіки номадичної спільноти. Стихийно утвердилася організаційна структура такого полювання: праве крило, ліве крило і центр. З часом така схема закріпилася за військовою організацією, а з виникненням номадичних держав

сформувалася трискладова військово-адміністративна система. Для ведення успішного облогового полювання з його симетрично вибудованими «крилами» був потрібний правильний розподіл учасників, для якого найбільше підходила десяткова система. Саме ця обставина зумовила утвердження десяткової системи у суспільному житті і військовій справі монголів і тюрків. Історик А. К. Кушкумбаєв писав з цього приводу: «Десятковий принцип – це жорсткий соціально-регулятивний механізм, який встановлював єдиний (універсальний) горизонтально-вертикальний (наскрізний) військово-організаційний порядок як у збройних силах, так і серед цивільного населення кочових імперій і став, можна сказати, вершиною їх управлінського менеджменту. Будь-яка згуртована (велика або мала) групова спільність людей вимагає малогрупового (роздібненого) підрозділу з метою системності, планованості і злагодженості дій. Таким регулятивним військовим інститутом, безсумнівно, став десятковий принцип військової організації» (Кушкумбаєв, 2009, с. 46).

Тимур істотно удосконалив номадичний спосіб поповнення війська. Всі чоловіки на приєднаних до Турану землях, що мали право носити зброю, могли вступати до армії Тимура на ту ж посаду, яку обіймали до підкорення батьківщини, і тоді, відповідно, мали утримання відповідно до свого чину. Сини вояків, які відзначилися в тимуровому війську особливою доблестю, отримували з казни матеріальну допомогу, а якщо вступали до війська, то перед ними відкривався шлях до армійської кар'єри. Вояки переможеного противника, які добровільно переходили на службу до Тимура, мали такі ж права (Іванин, 1875, с. 187). Отож, можна зробити висновок, що, на відміну від монгольської традиції насильної мобілізації серед завойованих народів, Тимур добився того, що до його війська вступали цілком добровільно не тільки ополченці-чагатаї, але й вояки із підкорених Великим еміром земель. Непереможний полководець гарантував кожному із них щедрі «ганіму», тобто частину здобичі після бойового походу нарівні із іншими вояками тимурової армії.

Основну частину військової сили Золотої Орди складало ополчення татарських кланів. Його чисельність могла бути достатньо великою у порівнянні, наприклад, із тодішніми європейськими арміями. Деякі джерела повідомляють про золотоординське військо з кількістю вояків близько чверті мільйона. Утримувати таку армію тривалий час не могла навіть така велика і багата держава, як Золота Орда. Тому, хан Улусу Джучі, який би він не був талановитий полководець та адміністратор, не міг вести тривалу війну. Інша справа, якщо бойові дії йшли на території противника, коли можна було забезпечувати армію шляхом відкритого грабунку місцевого населення. Улус Джучі упродовж двох століть залишався наймогутнішою державою в регіоні, а його військова стратегія не передбачала ведення оборонної війни. Проте після «Великої зам'ятні» – періоду політичної анархії (1359 – 1380) – Золота Орда, за невеликим винятком, вже не вела масштабних загарбницьких військ. Унаслідок цього у другій половині XIV ст. військова організація Улусу Джучі обумовлювала застосування стратегії «прямого удару» і швидкоплинної війни. «Як правило, успіх кампанії досягався висунуттям до якого-небудь стратегічного пункту і його оточенням. У той час, як основні сили готувалися до штурму, інші загони розоряли округу і придушували спротив у найближчих містах. Взяття або капітуляція цього центру знаменувала, як правило, і досягнення політичних цілей, оскільки противники віддавали перевагу укладанню миру, без продовження війни», – зазначав І. Л. Ізмайлов (Ізмайлов, 2009, с. 424).

Військова реформа хана Тохтамиша була спрямована на створення важкоозброєної (лицарської) кінноти, запровадження металевих та вогнепальної артилерії і відновлення дещо забутої класичної бойової військово-облогової тактики степовиків. Ханові вдалося різко збільшити мобілізаційний ресурс Золотої Орди. Е. Сейдалиєв, спираючись на матеріали археологічних досліджень, зазначав, що у війську Улусу Джучі вже була помітна істотна соціальна диференціація. Збереглися багаті поховання вояків командного складу і значно скромніші могили рядових кіннотників (Сейдалиєв, 2016, с. 266). Проте новачки Тохтамиша не торкнулися найважливішого – відновлення регулярного війська часів великих завоювань. Б. В. Черкас зазначав з цього приводу: «Навіть поширення лицарської амуніції свідчить не лише про наявність важкої кінноти, але й про соціальні зміни: збереження у структурі війська дружин із власними вожаками на протидію регулярному війську XIII ст.» (Черкас, 2015, с. 232).

У монгольському війську епохи «великих завоювань», крім кінноти монголів, що становила ядро армії, були й підрозділи упокорених народів, у тому числі й піхотинці. Останніх було небагато, вони виконували допоміжні функції під час облог міст і фортець. У Золотій Орді військо складалося тільки із ординців і підрозділів із васальних князівств. Піхотинців у ньому майже не було. У золотоординській армії був численний обслуговуваний персонал, на одного вояка припадало не менше двох слуг (Ізмайлов, 2009, с. 411).

Академік В. В. Бартольд підкреслював, що держава Тимура була своєрідним поєднанням елементів тюрксько-монгольської державності і тюрко-монгольського військового ладу з елементами мусульманської, переважно перської культури (Бартольд, 1964, с. 23). Військо

Тимура в Турані з організаційної точки зору майже не відрізнялося від армії Золотої Орди. Воно також поділялося на тумени, тисячі, сотні і десятки. Крім цього, воно також було, по суті, ополченням. Але, на відміну від збройних сил Улусу Джучі, які майже цілком склалися із воїнів-кочівників, армія Тимура ледь не наполовину складалася із мобілізованих дехкан і ремісників, тобто із осілого населення. Р. Груссе про войовничість мешканців Мавераннахра писав так: «...у трансоксіанських тюрків часів Тимура в жилах текла кров військової дисципліни: у шеренгу ставали до того, як лунала відповідна команда, накази розумілися вже до того, як про це проголошував гул барабанів і звуки бойових труб, молоді люди гартувалися у військовій справі упродовж двох століть завдяки безжалісному запровадженню ясака. Яскравим тому доказом стали походи Тамерлана в умовах зими Сибіру або нестерпної спеки Індії. Зрештою, цей режим натренував тюркську хоробрість завдяки Чингізханідській дисципліні» (Груссе, 2006, с. 463). Туранські хлібороби і працівники міських майстерень поставляли у військо свого правителя піхотинців і фахівців для артилерії і саперних підрозділів. Оскільки артилерійська справа потребувала відповідних знань і досвіду, кочівникам вона була недоступна. Вояки із селян і ремісників Мавераннахра обслуговували каменеметальні, стінобитні машини і навіть «радандози» – вогнепальні пристрої. На відміну від традиційної номадичної армії, у війську Тимура піхота виконувала важливу функцію. У бойовому строю вона знаходилася попереду кіннотників. Під час мобілізації управителі провінцій-улусів еміри / беки мусили відправляти до війська основний контингент вояків (асль) і додатковий контингент (ізафе).

За правління Тимура традиційна десяткова система монголів зазнала деяких змін. Так, тумен / кул, який у Чингісхана складався із десяти тисяч вояків, у війську Тимура вже не досягав такого числа. Сотня у Турані називалася «кошун» і могла складатися як із 50, так і з кількох сотень вояків. Туранська армія чи не вперше за монгольського панування містила елементи регулярності, оскільки складалася із вояків-професіоналів. Тимур запровадив особливий вид легкої кінноти – уланів (вершники з піками) і важку кавалерію, яка за необхідності могла спішуватися і битися в пішому порядку. У Європі такі кіннотники з'явилися значно пізніше під назвою «драгуни». Тимурівські піхотинці на марші також пересувалися на конях.

Монгольська військова справа славилася належним чином поставленою розвідкою і контррозвідкою. Крім цього, за словами А. К. Кушкumbaєва, «... монголи ефективно проводили диверсійно-підривні дії, добиваючись політичного розладу і розкладання у стані противника, для чого використовувалися внутрішні суперечності, міждинастичні чвари, невдоволення, міжособистісні склок и образи серед правлячої еліти ворожої держави» (Кушкumbaєв, 2013, с. 47). Ці традиції перейняла й Золота Орда. Маючи досить тісні торгові зв'язки як із іншими улусами колишньої Монгольської імперії, так і з західними державами, військове командування Улусу Джучі – хани, беклярбеки (темники) – могли зібрати необхідну інформацію про свого потенційного противника, про його військові сили, стратегію і тактику. На основі цих даних обиралася власна стратегія війни та розроблялися плани військових операцій. Щоправда, у випадку, коли противник сам добре володів монгольським досвідом розвідувальних та контррозвідувальних дій, успіх цього підрозділу військової організації Золотої Орди істотно знижувався.

Тимур майстерно володів усім монгольським арсеналом стратегічної розвідки, диверсійно-підривних дій, інформаційно-психологічних операцій. Поряд із цим він відводив особливе місце у своїй військовій організації військовій розвідці (хабаргірі). Кожен великий підрозділ туранського війська мав загін розвідників, до якого набирали винятково хоробрих вояків. А провідників (качарчі) для кінних корпусів / кулів самаркандський завойовник підбирав і призначав особисто (Якубовский, 2014, с. 45).

Стратегія Тимура цілком відповідала можливостям ведення війни на просторах Великого степу. Війна для вояків армії самаркандського правителя була доходною справою, кожен переможний похід приносив його учасникам солідну «ганіму» – здобич. Але, на відміну від монголів XIII ст., які базу забезпечення армії бачили на території противника, Тимур враховував у своїй військовій стратегії, передусім, матеріальну базу свого війська в тилу, в Мавераннахрі. Звісно, багатства завойованих країн також йшли на утримання армії Турану, але, як полководець нової епохи, Тимур ніколи не розпочинав великої військової акції без ретельної підготовки. Плануючи похід у Китай, ще за вісім років до його початку, Тимур відрядив до прикордонного міста Ашир кілька тисяч родин кочівників, які мали табуни коней чисельністю до 40 тис. Довкола міста, яке полководець наказав укріпити, почали розорювати великі ділянки землі під посіви, а в місті поступово формувалися значні запаси продовольства. Крім цього, Тимур завжди турбувався про те, як армія буде повертатися назад із походу. Для цього він наказував обабіч маршруту руху війська засівати ділянки цілини, щоб під час повернення вояки мали вдосталь зерна (Свечин, 1927, с. 148).

Військова стратегія Тимура на чотириста років випередила «стратегію розгрому» Наполеона. Тимур завжди давав противникові можливість об'єднати всі свої сили і після цього

.....
вступав зі своїм військом у вирішальну битву. Перемога у генеральній битві відкривала можливість для підкорення провінцій, земель, цілих країн або встановлення там лояльних політичних режимів. Великий емір, як через чотири століття Наполеон, сміливо йшов на противника, цілком покладаючись на свою здатність, незважаючи ні на що, обрати правильне рішення для беззаперечної перемоги.

Отож, як бачимо, військові стратегії Золотої Орди і Турану були схожими. Тимур дещо удосконалив порядок матеріального забезпечення діючої армії, органічно поєднуючи традиційну кочову військову стратегію монголів з її орієнтацією на матеріальні багатства противника із власними новаціями у сфері військової логістики.

Тактика війська Улусу Джучі залишалася незмінною від часів Чингісхана і Бату. Масштабні військові кампанії ординські воєначальники проводили із застосуванням військово-облавної прийомів. Водночас, як стверджує дослідник А. К. Кушкumbaєв, велике значення для успіху такої тактики мало співвідношення чисельності ординських військ і військ, які йому протистояли. Для здійснення всіх елементів облави й оточення противника потрібна була армія кіннотників, яка б у разі перевищувала чисельність ворожого війська (Кушкumbaєв, 2009, с. 106).

Незважаючи на збереження військово-облавної способу ведення бойових дій, тактика татар упродовж століть переживала еволюцію. У випадку, коли золотоординське військо було численним, побудова його підрозділів мала п'ять основних компонентів, рідше – сім. Йдеться про кінні корпуси – «кули». Передовий корпус називався «ертоул», корпус ліворуч, або ліве крило, називався «джаункар», корпус праворуч, або праве крило – «бараункар». Неодмінним елементом побудови татарського війська, звісно, був центр (окремий корпус), а також резервний корпус, який розташовувався за центром. Золотоординські полководці виділяли іноді спеціальну варту – охоронний кінний загін попереду – «караул» і такі ж підрозділи на флангах – «канбули». Позаду резервного корпусу іноді виставлявся ар'єргардний підрозділ – «сургавил». Для кращого управління і мобільності на полі бою кули поділялися на менші підрозділи – «кушуни». Можливо, під впливом взаємодії, у тому числі й збройної, із західноєвропейською кавалерією у золотоординських кушунах існували ще дрібніші тактичні підрозділи, схожі на європейські «стяги» і «списи» (Измайлов, 2009, с. 424).

Центр татарського війська – «Улуг кул», корпус, у якому перебувала ставка хана або беклярбека, тобто головнокомандувача – виконував функцію управління крилами і резервом. Управляти такою великою масою кіннотників було важко, застосовувалися сигнали знаменами, штандартами підрозділів. За піднятими вверх знаменами можна було встановити, скільки ще діє на полі бою підрозділів і де вони перебувають. Також велике значення для всього війська мав штандарт головнокомандуючого. Він був своєрідним орієнтиром для командирів підрозділів, адже по ньому можна було чітко встановити, де знаходиться центр бойових позицій золотоординського війська. Крім цього, для управління військами застосовувалися звукові сигнали – звуки бойових труб і бойових барабанів – «накарів».

Центр золотоординського війська «Улуг кул» виконував роль стабілізатора усіх бойових порядків. Основні тактичні дії на полі бою проводили кули-корпуси, які перебували попереду і на флангах. Центр, за необхідності, постачав резервами флангові корпуси і стримував фронтальні атаки противника. Як писав І. Л. Измайлов, «саме крила і їхня бойова охорона – канбули – відігравали роль маневрених оперативно-тактичних груп, самостійно діяли на флангах і мали розбити фланги противника й охопити його з тилу. Подібна тактика могла плануватися і здійснюватися тільки за умови, що бойовий порядок військ був досить роздрібненим, а оперативні підрозділи могли діяти, самостійно вирішуючи свої бойові завдання» (Измайлов, 2009, с. 425).

У межах універсального для татар військово-облавної способу ведення бойових дій фахівці виділяють низку тактичних прийомів, які застосовувалися кіннотою Улусу Джучі. Дослідник монгольської військової справи М. В. Горелик увів у науковий обіг термін «хоровод» для позначення особливого кільцевидного строю монголів і золотоординців для обстрілу противника із луків на середній і малій дистанції. Рухаючись в одному або двох рядах перед фронтом противника, кіннотні підрозділи татар засипали його стрілами в напрямі вбік-уперед – убік – убік-назад. Після цього – по колу повертались на цю ж позицію. Вважається, що обстріл вівся стрілами із великими, гострими і важкими наконечниками особливої форми. Такі стріли завдавали важких ран противникові і його коням (Горелик, 1990, с. 157–158). Упродовж перебування перед фронтом противника лучник робив не менше 2–3 пострілів. «Таким чином, атаки монгольських лучників уже на першій стадії бою не тільки знесилювали противника і руйнували його ряди, що було звичайним для військ усіх народів Євразії, але й вчиняли повний розгром ворога, бо його втеча часто наставала після цієї стадії. У будь-якому разі після атаки лучників дії важкоозброєних списоносців на другому етапі бою і рукопашна сутичка на третьому значно спрощувались» (Горелик, 2002, с. 30).

А. К. Кушкumbaєв і Л. К. Бобров виділили ще один тактичний прийом кінних лучників під назвою «вороняча зграя». При його застосуванні групи лучників по 4–5 вояків верхи на конях діяли у розсипному строю, атакуючи противника з різних боків. Велика кількість таких груп була здатна оточити бойовим «ланцюгом» цілі корпуси-кули ворожого війська і засипати його стрілами із далекої відстані. За допомогою «воронячої зграї» і «ланцюга», яким охоплювалося вороже військо, вдавалося не тільки вражати стрілами противника, але й тримати його під контролем, щоб основне військо могло вчасно організовано відступити у випадку, якщо противник почне контрнаступ (Кушкumbaєв, Бобров, 2012, с. 10).

В історичних джерелах епохи монгольських завоювань містяться свідчення про застосування колон піших лучників на полі бою. Цей тактичний прийом виконували все ті ж кінні лучники, але у пішому порядку. Після спішування вони шикувалися в досить густі колони і з далекої відстані засипали ворога стрілами. Коні в цей час були прив'язані неподалік або утримувалися спеціальними слугами. Як правило, такий маневр проводився за наказом воєначальника, коли виникала така необхідність. Тобто спішування лучників відбувалося або напередодні битви, або вже в ході самої битви. Піший лучник мав більше можливостей для прицілювання і влучної стрільби. Він набував особливої пози: робив широкий крок вперед, згинав ноги в колінах або ставав на одне коліно, тулуб відхиляв далеко назад і сильно відтягував правою рукою тятиву лука. Пущена таким чином стріла була здатна пробити панцир ворожого вояка. «Як правило, спішені лучники застосовувалися при відбитті ворожої атаки. Концентрований лучний удар зупиняв прорив ворожих військ і створював передумови для здійснення контратаки, яка проводилася силами кавалерійських монгольських підрозділів. З іншого боку, у випадку необхідності стрій піших лучників міг пересуватися полем бою, продовжуючи вражати противника стрілами», – зазначали А. К. Кушкumbaєв і Л. К. Бобров (Кушкumbaєв, Бобров, 2012, с. 12).

Найвідомішим тактичним прийомом монголів у часи великих завоювань і війська золотоординців в епоху процвітання був «тулгaмa» («тулгaмиш»). Війська європейців мало що могли протиставити знаменитому татарському маневру охоплення флангу із заходом у тил, що супроводжувався масованим обстрілом бойових порядків ворожої армії. Сам термін походив від тюркського дієслова «тулгaмaк», що означав «оточити, обгорнути». Для успішного проведення цього тактичного прийому у степових вояків були швидкі і невибагливі коні, а також найкраща на той час зброя дистанційної дії – потужний складний лук, виготовлений із поєднанням різних матеріалів. Успіх «тулгaмa» обумовлювався тим, що це був плід органічного розвитку військово-облавної способу ведення бойових дій кочівниками. Відмінність «тулгaмa» від «хороводу» полягала в тому, що в тактичному прийомі «тулгaмa» головним був маневр, що супроводжувався масованим обстрілом, а в «хороводі», навпаки, головним був масований обстріл. Обхід флангу противника і заходження йому в тил, як правило, змушували ворога перебудовувати свої бойові порядки під час битви, що спричиняло хаос і поразку. Саме так і сталося під час сумнозвісної битви на Ворсклі 1399 р., коли військо темника Едигея і хана Туглук-Тимура обійшло з флангу і розбило наголову численні підрозділи литовсько-руської армії Великого князя Вітовта (Черкас, 2015, с. 259). Протистояти цьому тактичному прийому були здатні тільки війська Тимура, який знав усе про «тулгaмa» і вніс відповідні зміни у військову справу Турану.

Дослідники військової справи татар описали ще один тактичний прийом на полі бою – «шіучі» (китайською «долото»). Обравши у строю ворожої армії «слабку ланку», ординський воєначальник віддавав наказ завдати концентрований удар важкої кінноти в те місце. Загони кіннотників, змінюючи один одного, за потреби, робили таранний удар з метою прориву рядів або змішування вояків противника. Після того, як вдавалося розірвати єдиний фронт ворожої армії, у наступ переходило все ординське військо. Успіх прориву забезпечували важкоозброєні кіннотники із якісними захисними обладунками. М. В. Горелик подав опис двох типів монгольського панцира («хуяг») – ламілярного (пластинчастого) і ламінарного (суцільного). Заможніші золотоординські кіннотники мали металеві суцільні обладунки, а бідніші захищали тулуб обладунками, виготовленими із товстої шкіри, багатошарової повсті, вовняних і волосяних прокладок, шкір тварин (Горелик, 2012, с. 21–22). Звісно, упродовж існування Золотої Орди (1269 – 1502) незмінними у військах залишалися тактичні прийоми вдаваної втечі і засади.

Тимур був великим знавцем монгольської військової справи, оскільки його діяльність як полководця відбувалася у протистоянні із арміями монгольської традиції. Щоб перемогти такого професійного і дисциплінованого ворога, потрібні були новаторські ідеї. Тимур, в основному, зберіг монгольський тип бойового строю війська, так званий разгорнутий стрій («лук-ключ» / «номон тулхікур байрі», «гусячі крила» / «хілял»). Для того, щоб нівелювати загрозу обхідного маневру золотоординців «тулгaмa», самаркандський правитель значно посилив праве і ліве крило свого війська. Л. А. Бобров на основі цілого комплексу наративних джерел реконструював знаменитий бойовий стрій армії Тимура, який був уперше застосований у битві

.....
на річці Кондурча 18 червня 1391 р. На схемі автор показав, що два додаткові корпуси-кули – «канбули» – емір Тимур поставив як авангард лівого і правого крила. Вони знаходились навіть попереду основного авангарду і мали чітке завдання – не допустити застосування військом Тохтамиша «тулгана». Далі, по центру і позаду від канбулів, розташовувався потужний авангард, у складі якого, крім тумена і двох кошунів легкої і важкої кінноти перебувала і гвардія туранського хана Сулейман-шаха – маріонетки Тимура. Одразу за авангардом розташовувався «великий кул», який складався із важкоозброєних кіннотників – латників. Праворуч від великого кулу розташовувався «правофланговий кул», у складі якого, крім кінноти, були й піхотні підрозділи. Ліворуч від «великого кулу» Тимур поставив «лівофланговий кул». Далі, позаду «великого кулу», знаходилася ставка Тимура, а за нею – резерв Великого еміра у складі двадцяти кошунів латників і тисячної особистої гвардії полководця – «кавчинів» (Бобров, 2015, с. 112). Реконструкція Л. А. Боброва істотно відрізняється від реконструкції М. І. Іваніна більшою деталізацією. На схемі Л. А. Боброва відсутні позначення аванпостів («караулів») попереду «канбулів», які є на схемі М. І. Іваніна. Крім того, офіцер російського імперського генерального штабу на своїй схемі «авангард-авангарду» поставив попереду канбулів, а «великий кул» позначив як «авангард». Усі інші війська Тимура – війська синів і внуків, війська інших родичів і союзників еміра, а також ті, що перебували під безпосереднім командуванням Тимура, – М. І. Іванін позначив як «резерв» (Іванін, 1875, с. 161). Реконструкція строю цієї частини війська Тимура Л. А. Бобровим є конкретнішою – чотири корпуси-кули (правофланговий кул, лівофланговий кул, великий кул, ставка Тимура і резерв. У спільній статті А. К. Кушкumbaєва і Л. А. Боброва про монгольську тактику зазначається: «Ослабивши центр своїх військ, великий завойовник посилив авангард та ар'єргард. Останній виконував в армії Тимура роль стратегічного резерву, охорони полководця і одночасно прикривав тил армії (на випадок прориву противника)» (Кушкumbaєв, Бобров, 2013, с. 24). Отож, як бачимо, у реформованому війську Тимура було сім великих корпусів-кулів, частина з яких виконувала функцію резерву. Це дало підстави військовому історичу М. П. Міхневичу ще в позаминулому столітті підкреслити, що Тимур створив цілком розвинену систему резервів, чого не було ні в монголів, ні в золотоординців (Міхневич, 1896, с. 133–134). Джерела містять повідомлення про наявність у війську Тимура особливого підрозділу – десятитисячного корпусу під назвою «Сонсиз» («незліченне») (Ахмедов, 1999, с. 54). Це регулярне військо постійно перебувало біля великого еміра, виконуючи його особисті накази. Корпус складався із добре навчених і якісно озброєних кіннотників. Під час збройного протистояння «Сонсиз» вводився у бій у виняткових випадках: при загрозі прориву фронту або при потребі остаточно розбити основні сили ворога. І. М. Миргалєєв вважає найважливішою організаційною новацією Тимура створення потужного ар'єргарду у складі 20 і більше кошунів. Ар'єргард був потрібен для використання його підрозділів як резерву, як охорони ставки полководця у випадку успішного виконання противником тактичного прийому «тулгана». Власне, таке розташування підрозділів туранського війська отримало назву «їжак» (Миргалєєв, 2011, с. 172).

При уряді Тимура був особливий посадовець, наділений великим обсягом повноважень – «туваджі». Йому емір доручав скликати курултай або оголошувати мобілізацію. Для посилення виконавської дисципліни Тимур запровадив звичай – при передачі розпорядження правителя командирам підрозділів останні мусили давати розписку, для якої був придуманий особливий термін (Бартольд, 1964, с. 50).

Тимур, на відміну від золотоординських правителів, раніше відчув назрівання великих змін у військовій справі і військовому мистецтві, що були пов'язані із зростанням ролі піхоти у бою. У Європі про це яскраво засвідчили битви при Куртре (1302) і при Моргартені (1315), коли міське піше ополчення Фландрії і трьох кантонів Швейцарського союзу розбило рицарські армії. Тимур часто застосовував спосіб спішування кіннотників і кидав їх у бій у пішому порядку. Як правило, такий прийом був успішним при обороні. На одній із середньовічних книжних мініатюр збереглося зображення сцени бою між військами Тохтамиша і Тимура. На ній видно, як кінні лучники із Мавераннахра стріляють у противника, ставши на ліве коліно; коні із сідлами і бойовим оснащенням перебувають позаду, а наступальна зброя лучників разом із щитами лежить на землі поруч. Крім цього, у війську самаркандського еміра були численні суто піхотні підрозділи, які виконували не тільки допоміжну, але й бойову роботу. Тимур часто розпочинав битву із військами азійських противників від оборони. О. Ю. Якубовський писав: «Військо мало... не тільки кіннотників, але й піхотинців. Останні у бойовому розташуванні стояли попереду кіннотників і, у випадку нападу ворога, особливо при кінній атаці, ховаючись за своїми окопними щитами-чапарами і турами, давали перший бій. Піхотинці відігравали виняткову роль на тій ділянці бойового розташування, де бій мав оборонний характер» (Якубовський, 2014, с. 46). Бойовий досвід показав, що належним чином оснащена передня лінія піхотинців здатна якщо й не зупинити повністю ураганний натиск важкоозброєної кінноти ворога, то принаймні істотно ослабити його і створити умови для рішучого контрнаступу своєї кінноти.

Тимур запроваджував у військову справу Турану все, що було на той час прогресивного у цій сфері. Так, М. І. Іванін вказує на наявність у його війську понтонерів або корабельників, яких використовували для наведення мостів і переправ через річки Середньої Азії, Близького Сходу і Великого Степу. Російський військовий історик писав про підрозділ армії Тимура, який спеціалізувався на метанні «грецького вогню», про фахівців з обслуговування облогових машин і металевих знарядь. Крім цього, у війську самаркандського правителя був загін гірських піхотинців і навіть підрозділи бойових слонів (Іванин, 1875, с. 148–149). У середньовічного хроніста Ібн-Арабшаха можна прочитати, що під час облоги фортеці Мардін навесні 1401 р. військо Тимура застосовувало каменеметальні машини, а саперний підрозділ за допомогою ломів, лопат і кирок спробував робити підкоп, щоправда, невдало. Великий емір вимушений був зняти облогу (Ібн-Арабшах, 2008, с. 168).

Самаркандський завойовник одним із перших середньовічних полководців збагнув користь у бою солдатських одностроїв. Він запропонував своїм воякам носити однаковий головний убір певного фасону, щоб вони могли пізнавати один одного під час битви і займати призначене їм місце (Бартольд, 1964, с. 50). Збереглися свідчення, що підрозділи кіннотників відрізнялися також один від одного мастю коней. Автор знаменитої «Зафар-наме» Шараф ад-Дін Алі Йазді, оповідаючи про огляд свого війська Тимуром напередодні битви із Баязидом Йирдилимом влітку 1402 р., зазначив, що деякі підрозділи тоді вже мали однострої: «Таким способом кожен тюмен і кошун проходили і показували своє спорядження, доки черга не дійшла до військ царевича Мухаммад Султана, які щойно прибули із Самарканда. Вони показали таке спорядження, що небо до сих пір стількома очима такого спорядження не бачило. Його військо складалося із кількох підрозділів і було споряджене окремими кольорами: один підрозділ був червоним, інший – зеленим, третій – жовтим і ще один був білим. Таким чином, він показав своїх йигітів різнокольоровими спорядженнями» (Йазди, 2008, с. 294). До цього варто додати, що європейці пізнього середньовіччя знали, що під час облоги міст, Тимур почергово перебував у трьох наметах білого, червоного і чорного кольорів. Перебування завойовника в білому наметі упродовж першого дня облоги означало милість, перехід другого дня в намет червоного кольору означав кров; коли ж Тимур третього дня облоги входив у чорний намет, це означало, що місто буде цілком знищене (Зема, 2023, с. 18).

Дослідники віддавна помітили цю особливість – схильність до всього нового і прогресивного у військовій справі поважного за віком Тимура і консерватизм та прив'язаність до давніх монгольських військових традицій молодого хана Золотої Орди Тохтамиша. Цей контраст був викликаний об'єктивними причинами соціально-економічного та соціокультурного характеру. Цілий розділ дисертації Б. Черкаса про Улус Джучі має заголовок «Правління Тохтамиша – спроби поєднання рудиментів політичних концептів минулого з реальністю останніх двох десятиліть XIV ст.» (Черкас, 2015, с. 198). Військова система в Золотій Орді і Турані мала у своїй основі соціально-економічну структуру, яка забезпечувала її функціонування. Історик Г. А. Федоров-Давидов писав: «Збіг суспільної і військової структури – характерне явище суспільного ладу кочівників Центральної Азії» (Федоров-Давидов, 1973, с. 50). Мобілізаційний потенціал країн залежав від ефективності реалізації повноваження правителя на рухому і нерухому власність. Історична наука відкинула концепцію «кочового феодалізму» Б. Я. Владимирцова, за якою соціально-економічний розвиток кочових спільнот визначався власністю на землю як основою класового розшарування кочівників (Владимирцов, 2002). Нинішні дослідники більшою мірою дотримуються цивілізаційного підходу до аналізу соціального розвитку кочових спільнот замість формаційного, тобто враховують етнокультурні чинники, державність і право. Але й вони вимушені визнати, що власність на худобу і землю лежала в основі стратифікації монгольського суспільства.

Ще до розпаду єдиної Монгольської імперії утвердилася так звана улусна система соціально-політичної і військової організації. Давній звичай монголів і тюрків ще за життя батька передавати старшим синам частину свого майна у вигляді табунів худоби після реформ Чингісхана і великих завоювань втілювався систему улусів – особливого порядку розподілу власності. «Від власності на одну тільки худобу монгольське суспільство перейшло до аристократичного володіння «юртом-військом», народом, даним в уділ, котрий виставляв загопи відповідної чисельності, котрий пас худобу на відповідній території, по якій кочувала ставка-орда», – зазначав Г. А. Федоров-Давидов (Федоров-Давидов, 1973, с. 67). Старший син Чингісхана отримав від батька в уділ народ, який був здатний виставити чотири тисячі вояків. Завойовуючи землі і покоряючи племена і народи далі на захід, Джучі надавав уділи своїм родичам і представникам монгольської аристократії. Так з'являлися нові улуси в межах Улуса Джучі і, відповідно, нові підрозділи війська. Відомо, що за правління Бату Улус Джучі був поділений на дві частини – ліве крило отримав в уділ брат Бату – Орда. Він разом із синами Джучі зайняв східні і південно-східні регіони майбутньої Золотої Орди. Тобто тут утвердилися джучиди. Праве крило Улуса Джучі опинилося у володінні спадкоємців Бату. Нащадки Орди

.....
вважалися васалами нащадків Бату, але ця залежність ще в XIII ст. була суто номінальною. З часом відбувся такий же поділ на праве і ліве крило в цих напівнезалежних державах. Нащадки Джучі ділилися на ханів правого і лівого крила. Кожен улус мав свою ставку хана або держателя улуса, яка називалася «орда».

Соціальна структура Золотої Орди утверджується остаточно за хана Узбека і його наступників. Монгольська аристократія поділялася на дві категорії: улусні держателі – воєначальники, тобто еміри, тисячники, темники, які перебували під управлінням головних улусних емірів – «улус-беків», і аристократія, яка була пов'язана з держапаратом Улуса Джучі. Особливе місце в соціальній структурі належало військовій аристократії – держателям улусів. Фактично, улуси за своїм соціальним змістом відповідали західноєвропейським феодалним ленам – пожалуванням сеньйорів васалам-рицарям на умовах виконання військової служби. У період піднесення Золотої Орди за правління ханів Узбека і Джанібєка, коли централізація влади досягла своєї кульмінації, існував жорсткий контроль за виконанням держателями улусів своїх військових зобов'язань. На курултаях періодично переглядалися і перерозподілялися улуси серед емірів / беків. Улуси-лени ще не закріпилися за родинами золотоординської аристократії, не набули спадкового характеру.

У результаті подальшого соціально-політичного розвитку Улуса Джучі з'явилася посада беклярбека – головнокомандуючого при золотоординському ханові. Серед найвідоміших беклярбеків-«темників» були Мамай і Едигей. В. В. Трепавлов зазначав із цього приводу: «Поява посади беклярбека була одним із показників розвитку Золотої Орди. По-перше, розвитку адміністративно-політичного: в особі головного бека і його двору оформлялося спеціалізоване військове відомство держави. Однак тиск архайчних підвалин і криза Улусу не дозволили завершитися цьому процесові. По-друге, розвитку соціального. Беклярбек з'явився не раніше того часу, коли в Золотій Орді цілком оформилася аристократична верства беків, яка вимагала ранжирування і структурування. ... у зазначеній тенденції проглядається так і не реалізований потенціал майбутніх сеньйорально-васальних відносин, місницьких порядків, феодалної драбини та інших інститутів класичного феодалізму» (Трепавлов, 2014, с. 24).

На момент приходу до влади в Золотій Орді хана Тохтамиша улуси вже були спадковими володіннями і мали характер умовного держання. Умови держання улусу були такими: забезпечення надходження до ханської казни визначених податків, чітке виконання мобілізаційних планів, порядок і спокій на підконтрольній території. Найчастіше улус за кількістю населення був здатен виставити десять тисяч кінних воїнів, тобто тумен. Відповідно, і правитель улусу був за військовим рангом темником. Відомо, що в роки правління Тохтамиша з'явився такий вид пожалування як «суюргал» – пожалування ханом земельного володіння, яке мало відповідний податковий і судовий імунітет. Пожалування суюргала означало не тільки звільнення від податків, але й заборону державним службовцям втручатися у справи управління суюргалом (Почекаєв, 2009, с. 124). Роздачею суюргалів Тохтамиш прагнув розширити число своїх прибічників. Юридичним підтвердженням такого пожалування був ярлик хана. Дослідник М. А. Усманов вказував на наявність чотирьох типів таких ярликів: «1) тарханні ярлики, що давали судовий і податково-данницький імунітет; 2) суюргальні ярлики, тобто інвеститурні акти, що вводили у земельне володіння; 3) тарханно-суюргальні ярлики, що мали атрибути як власне тарханних, так і суюргальних пожалувань; 4) судово-суюргальні, які розглядали суперечки щодо суюргалів» (Усманов, 1979, с. 281).

Утвердження улусної системи, поширення інституцій суюргала і тарханства поряд із перманентною боротьбою за владу в Золотій Орді різних гілок «золотого роду» між собою не сприяли відновленню військової сили в період, коли хан Тохтамиш намірявся відновити не тільки велич Золотої Орди, але й відродити єдність всієї Монгольської імперії. Нащадки Джучі, які правили в регіоні Дешті-Кипчак, вороже ставилися до центральної влади (Аяган, Чернієнко, 2023, с. 14). Потужним чинником дезінтеграції Золотої Орди стала політика Тимура після блискучих перемог над Тохтамишем (Греков І., 1975, с. 215). Звідси сепаратизм місцевої знаті і явище зрадництва на полі бою у вирішальний момент. Показовими у цьому були вчинки темника Едигея, який упродовж своєї кар'єри багато разів зраджував своїх покровителів – Урус-хана, Тохтамиша, Тимура та інших (Бартольд, 1963, с. 801).

Військова організація в Турані також була пов'язана із улусною системою. Щоправда, ця система формувалася Тимуром безпосередньо у результаті успішних завоювань. Великі улуси у масштабах цілих країн і мусульманських князівств отримували у володіння сини, внуки, зяті полководця, а також видатні воєначальники – соратники. Джерела містять вказівки і про інститут суюргала в Турані. Володіння у формі суюргала отримували численні еміри / беки і заслужені вояки. Звісно, пожалування Тимура супроводжувалися твердим зобов'язанням виконувати військову службу, забезпечувати зазначену кількість військових контингентів під час мобілізації. Незважаючи на те, що земельні володіння воєначальники отримували безпосередньо від Тимура і були зобов'язані йому особисто своїм статусом і багатством, Великий емір все одно

вживав додаткових заходів, щоб не допустити зради у вирішальний момент. Л. А. Бобров, аналізуючи склад воєначальників Тимура у битві на р. Кондурча, серед критеріїв, якими керувався правитель Турану для призначення на командну посаду, на перше місце ставить особисту відданість. Зокрема, він зазначає, що «... у військових реаліях другої половини XIV ст. лояльність полководця щодо верховного командування була однією із найсерйозніших проблем. У міру руйнування класичної десятикової системи організації військ все більший вплив в арміях Чингізидів і постчингізидських держав почали отримувати глави родо-племінних ополчень і феодалських дружин. Подібні “польові командири” нерідко вели себе підкреслено незалежно і могли покинути театр бойових дій (або навіть поле битви), керуючись винятково особистими міркуваннями та інтересами. Так, наприклад, відхід Бек-Булат-Оглана з поля битви в 1391 р. і Актау в 1395 р. стали важливими причинами поразок армій Тохтамиша в битвах на Кондурчі і Терекі відповідно» (Бобров, 2015, с. 132–133).

Незважаючи на беззаперечний особистий авторитет серед своїх командирів, Тимур вживав цілу низку додаткових заходів, щоб забезпечити їхню лояльність: часто перекидав командувати з одного кошуна на інший, не допускав тривалого управління провінціями-улусами або тривалого володіння сюрґалами, часто створював і розпускав нові корпуси-кули. Тимур виділявся серед азійських правителів щедрістю, обдаровуючи своїх воєначальників, котрі проявили себе на полі бою. Нізам ад-Дін Шамі у своїй знаменитій «Зафар-наме» чимало місця відвів під описи того, як Тимур перед битвами і під час битв нагороджував доблесних воєначальників і простих вояків. Так, за мужність, проявлену у боях напередодні Кондурчинської битви 1391 р., полководець пожалував значну область у лен (сюрґал) знаменитому Джалал-бахадру. «Тимур пожалував і обласкав кожного, хто в цей день проявив доблесть або поставив ногу на шлях мужності, і дав (ім) указ на тарханство. Було наказано, щоб їм не перешкоджали входити до його величності, не карали їх і їхніх дітей до дев'яти проступків, не брали їхніх коней для виконання гужової повинності (улаг) і вважали (їх) звільненими від усіх повинностей (такаліф). Звівши Шах-Маліка у високий сан, (Тимур) пожалував йому особисту печатку (мухр) і парване» (Шамі, 2006, с. 228).

Потужним засобом посилення лояльності в арсеналі Тимура були шлюбно-династичні стратегії. Крім цього, він ніколи не забував про авторитет військової сили, постійно утримуючи біля себе гвардійський контингент кавчинів. До засобів збереження лояльності варто додати невмолимому жорстокість туранського правителя, з якою він розправлявся із зрадниками.

Висновки. Отже, військова справа Золотої Орди і військова справа Турану мали у своїй основі монгольську військову традицію, оскільки обидві держави утворились із частин Монгольської імперії – Улусу Джучі та Улусу Чагатая. Ефективна монгольська військова організація, монгольська зброя і монгольська бойова тактика залишалися майже незмінними як в золотоординській, так і в туранській арміях. Основу військ у країнах складало кочове ополчення кіннотників. Загальна військова повинність, запроваджена ще Чингісханом, коли військовозобов'язаними вважалися всі чоловіки віком від 12 до 70 років, успішно функціонувала упродовж XIV – XV ст. Мобілізаційний резерв Улуса Джучі і Турану завжди був масштабним, оскільки повсякдення кожного кочівника, починаючи з дитячих літ, було пов'язане із військовою підготовкою. Велике значення для підготовки майбутнього вояка-кіннотника мав військово-облашний спосіб полювання. Полководці армій Золотої Орди і Турану – хан Тохтамиш і Амір Тимур – добре володіли тактичними прийомами військ кочових народів: «хоровод», «вороняча зграя», «тулґама», «шіучі», і вміло застосовували їх на практиці. Проте «стратегія розгрому» Тимура кардинально відрізнялася від монгольських і золотоординських військових традицій. На відміну від золотоординських полководців, Тимур істотно збільшив кількість піхоти у своєму війську і доручав піхотним підрозділам виконання важливих бойових завдань. Самаркандський завойовник першим серед постмонгольських правителів вловив нову тенденцію військової тактики. Знаючи досконально про небезпеку застосування золотоординцями тактики «тулґама», Тимур збільшив до семи кількість кінних корпусів-кулів, запровадивши «канбули» – два охоронні корпуси попереду корпусів лівого і правого крила, які мали чітке завдання – не допустити флангового обходу позицій свого війська ворожими підрозділами. Новим словом у бойовій тактиці стало унікальне застосування Тимуром військових резервів. Бойова тактика війська Тохтамиша, тобто бойова тактика пізньої Золотої Орди була застарілою тактикою кочового польового бою. Сліпе наслідування цієї тактики стало однією із причин важких поразок Тохтамиша у битвах із Тимуром.

Соціально-економічні структури Золотої Орди в другій половині XIV ст. набули тенденції феодалізації, унаслідок чого ослабла цілісність традиційної монгольської військової організації, що супроводжувалося сепаратизмом частини кочової аристократії і зрадництвом воєначальників. Реформи хана Тохтамиша не запобігли цьому. Розбудова держави, формування улусної системи, пожалування сюрґалів у Турані здійснювалися Тимуром у зв'язку з потребами військової організації і бойової обстановки. Наслідки тенденції феодалізації

.....
проявилися тут тільки за правління наступників самаркандського правителя. У результаті військо Тимура виявилось згуртованішим і стійкішим у порівнянні із золотоординською армією, що й підтвердилося у битвах на р. Кондурча 1391 р. і на р. Терек у 1395 р.

Фінансування. Автори не мали фінансової підтримки для дослідження, авторства або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Spuler, В.** (1965). *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rubland 1223 – 1502*. Wiesbaden, 1965.
- Ахмедов, Б., Мукминова, Р., Пугаченкова, Г.** (1999). *Амир Тимур*. Ташкент: Университет, 263 с.
- Аяган Б. Г., Чернієнко Д. А.** (2023). Військово-політичне суперництво Шибанідів і казахських ханів у присирдар'їнському регіоні: процеси етнічного розмежування в Центральній Азії у XV – XVI століттях. *Східний світ*, №2, 5–17. doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2023.02.005>
- Бартольд, В. В.** (1963a). Отец Едигея. Академик В. В. Бартольд. *Сочинения* (в 8 т. Т. 2, Ч. 1, сс. 797–804). Москва: Издательство восточной литературы.
- Бартольд, В. В.** (1963b). Тимур и тимуриды. Академик В. В. Бартольд. *Сочинения* (в 8 т. Т. 2, Ч. 1, сс. 157–162). Москва: Издательство восточной литературы.
- Бартольд, В. В.** (1963c). Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Академик В. В. Бартольд. *Сочинения* (в 8 т. Т. 1, сс. 4–597). Москва: Издательство восточной литературы.
- Бартольд, В. В.** (1964). Улугбек и его время. Академик В. В. Бартольд. *Сочинения* (в 8 т. Т. 2, Ч. 2, сс. 25–177). Москва: Издательство восточной литературы.
- Бобров, Л. А.** (2015). Командный состав армии Амира Тимура в Кондурчинской битве 1391 г. *Золотая Орда: история и культурное наследие*. Астана: ИП «BG-PRINT», 111–134.
- Боплан, Г. Л. де.** (1990). *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*. К.: Наук. думка. 256 с.
- Вернадский, Г.** (1997). *Монголы и Русь*. Тверь: ЛЕАН; Москва: АГРАФ, 480 с.
- Владимирцов, Б. Я.** (2002). Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. *Владимирцов Б. Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов*. М.: Вост. лит., 295–488.
- Горелик, М. В.** (1990). Степной бой (из истории военного дела татаро-монголов). *Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. Сборник научных трудов*. Новосибирск: СО АН СССР, 155–160.
- Горелик, М. В.** (2002). *Армии монголо-татар X – XIV веков. Воинское искусство, оружие, снаряжение*. Москва: ООО «Восточный горизонт», 84 с.
- Греков, Б. Д., Якубовский, А. Ю.** (1950). *Золотая Орда и её падение*. Москва–Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 478 с.
- Греков, И. Б.** (1975). *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV – XV вв.)*. М.: Издательство «Наука»; Главная редакция восточной литературы, 517 с.
- Груссе, Р.** (2006). *Империя степей: Атилла, Чингисхан, Тамерлан*. Алматы: Санат, 336 с.
- Гумилев, Л. Н.** (1987). *Древняя Русь и Великая Степь*. М.: Мысль, 766 с.
- Зема, В. Є.** (2023). Тамерланова клітка для Баязида в історіографії доби Відродження. *Східний світ*, № 1, 6–23. doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2023.01.005>
- Ибн Арабшах.** (2008). *История Амира Тимура*. Ташкент: Мехнат, 326 с.
- Иванин, М. И.** (1875). *О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане*. С.-Петербург: Типография товарищества «Общественный», 252 с.
- Измайлов, И. Л.** (2009). Организация войска. Военное искусство. *История татар с древнейших времен. Т.3. Улус Джучи (Золотая орда). XIII – середина XV в.* Казань: Институт истории АН РТ, 396–431.
- Измайлов, И. Л.** (2010). Военная организация Улуса Джучи. *Батыр. Традиционная военная культура Евразии*, №1, 5–15.
- Йазди Шараф ад-Дин Али** (2008). *Зафар-наме*. Ташкент: издательство журнала «SAN'AT», 486с.
- Кушкумбаев, А. К.** (2009). *Институт облавных охот и военное дело кочевников Центральной Азии. Сравнительно-историческое исследование*. Кокшетау: Келешек 2030, 170 с.
- Кушкумбаев, А. К.** (2012). Ключевые принципы монгольской военной стратегии XIII – XIV вв. *Военное дело Улуса Джучи и его наследников*. Астана: Фолиант, 38–71.
- Кушкумбаев, А. К., Бобров Л. А.** (2013). Монгольская тактика ведения степного боя. *Военное дело кочевников Казахстана и сопредельных стран эпохи средневековья и нового времени*. Астана: ИП «BG-print», 5–47.

- Миргалеев, И. М.** (2011). Битвы Токтамыш-хана с Аксак Тимуром. *Военное дело Золотой Орды. Проблемы и перспективы изучения*. Казань: Фолиант, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 170–182.
- Михневич, Н. П.** (1896). *История военного искусства с древнейших времен до начала XIX столетия*. Санкт-Петербург: Паровая Скоропечатня П. О. Яблонского, 520 с.
- Низам ад-Дин Шахи** (2006). Из «Книги побед» Низам ад-Дина Шахи. *История Казахстана в персидских источниках. IV том. Сборник материалов относящихся к Золотой Орде. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным*. Алматы: «Дайк-Пресс», 205–247.
- Почекаев, Р. Ю.** (2009). *Право Золотой Орды*. Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 260 с.
- Свечин, А.** (1927). *Эволюция военного искусства с древнейших времен до наших дней. Том первый*. Москва-Ленинград: Государственное издательство. Отдел военной литературы, 384 с.
- Сейдалиев Эмиль.** (2016). Военное дело Золотой Орды. *Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 264–287.
- Сокирко, О. Г.** (2023). Репліки османської мілітарної культури у військовому побуті Гетьманщини кінця XVII ст. *Східний світ, № 4*, 39–58. doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2023.04.039>
- Трепавлов, В. В.** (2010). *Золотая Орда в XIV веке*. М.: Квадрига, 69 с.
- Трепавлов, В. В.** (2014). Беклярбек в структуре монгольской и тюркской государственности. *Золотоордынское обозрение, № 2 (4)*, 21–34.
- Трубецкой, Н. С.** (1925). *Наследие Чингис-хана*. Берлин, 60 с.
- Трубецкой, Н. С.** (1993b). О туранском элементе в русской культуре. *Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн. Антология*. М.: Наука, 59–76.
- Трубецкой, Н. С.** (1993a). Общеєвразийский национализм. *Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн. Антология*. М.: Наука, 90–99.
- Усманов, М. А.** (1979). *Жалованные акты Джучиева Улуса XIV – XVI вв.* Казань: Издательство Казанского университета, 321 с.
- Федоров-Давыдов, Г. А.** (1973). *Общественный строй Золотой Орды*. М.: Издательство Московского университета, 180 с.
- Храпачевский, Р. П.** (2004). *Военная держава Чингисхана*. М.: АСТ, 557 с.
- Черкас, Б. В.** (2014). *Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, тритериторіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII – XIV ст.)*. Київ: Інститут історії України, 387 с.
- Черкас, Б. В.** (2015). *Західні володіння Улусу Джучи XIII – XIV ст.: суспільно-політичний та економічний розвиток*. Дис. ... док. істор. наук: 07.00.02. Київ, 357 с.
- Якубовский, А. Ю.** (2014). Тимур. *Тамерлан – покоритель Азии*. М.: Ломоносовъ, 5–51.

References:

- Ahmedov, B., Mukminova, R., Pugachenkova, G.** (1999). *Amir Temur [Amir Temur]*. Tashkent: Universitet, 263 p. [in Russian].
- Aiahan, B. H., & Cherniiienko, D. A.** (2023). Viiskovo-politychne supernytstvo Shybanidiv i kazakhskykh khaniv u prysyrdar'inskomu rehioni: protsesy etnichnoho rozmezhuvannia v Tsentralnii Azii u XV – XVI stolittiakh [The military-political supernity of the Shibanids and Kazakh khans in the Syrdar region: processes of ethnic demarcation in Central Asia in the 15th – 16th centuries]. *Skhidnyi svit – The World of the Orient, 2*, 5–17. doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2023.02.005> [in Ukrainian].
- Bartold, V. V.** (1963a). Otets Edigeya [Edigei's father]. Akademik V. V. Bartold. *Sochineniya*. (Vol. 2, P. 1, pp. 797–804). Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literatury. [in Russian].
- Bartold, V. V.** (1963b). Timur i timuridi [Timur and the Timurids]. Akademik V. V. Bartold. *Sochineniya*. (Vol. 2, P. 1, pp. 157–162). Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literatury. [in Russian].
- Bartold, V. V.** (1963c). Turkestan v epohu mongolskogo nashestviya [Turkestan during the Mongol invasion]. Akademik V. V. Bartold. *Sochineniya*. (Vol. 1, pp. 4–597). Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literatury. [in Russian].
- Bartold, V. V.** (1964). Ulugbek i ego vremya [Ulugbek and his time]. Akademik V. V. Bartold. *Sochineniya*. (Vol. 2, P. 1, pp. 25–177). Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literatury. [in Russian].
- Bobrov, L. A.** (2015). Komandnyi sostav armii Amira Timura v Kondurchinskoy bitve 1391 g. [The command structure of Amir Timur's army in the Battle of Kondurchin in 1391]. *Zolotaya Orda: istoriya i kulturnoe nasledie*, 111–134. [in Russian].
- Boplan, H. L. de.** (1990). *Opys Ukrainy, kilkokh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid kordoniv Moskovii do hranyts Transilvanii, razom z yikhnyimi zvychaiamy, sposobom zhyttia i*

- vedennia voien [The Description of the Ukraine, several provinces of the Kingdom of Poland, stretching from the borders of Muscovy to the borders of Transylvania, together with their customs, way of life and warfare]. K.: Nauk. Dumka, 256 p. [in Ukrainian].
- Cherkas, B. V.** (2014). *Zakhidni volodinnia Ulusu Dzhuchy: politychna istoriia, trytorialno-administratyvnyi ustroi, ekonomika, mista. (XIII – XIV st.)* [Western possessions of Ulus Juchi: political history, territorial-administrative system, economy, cities. (XIII – XIV centuries)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 387 p. [in Ukrainian].
- Cherkas, B. V.** (2015). *Zakhidni volodinnia Ulusu Dzhuchy XIII – XIV st.: suspilno-politychnyi ta ekonomichnyi rozvytok* [Western possessions of the Juchi Ulus of the 13th – 14th centuries: socio-political and economic development]. Dys. ... dok. istor. nauk: 07.00.02. Kyiv, 357 p. [in Ukrainian].
- Fedorov-Davydov, G. A.** (1973). *Obschestvennyi stroy Zolotoy Ordy* [Social system of the Golden Horde]. M.: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 180 p. [in Russian].
- Gorelik, M. V.** (1990). Stepnoy boy (iz istorii voennogo dela tataro-mongolov [The steppe battle (from the history of military affairs of the Tatar-Mongols)]. *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naseleniya Severnoy i Tsentralnoy Azii. Sbornik nauchnykh trudov. Novosibirsk: SO AN SSSR*, 155–160. [in Russian].
- Gorelik, M. V.** (2002). *Armii mongolo-tatar X – XIV vekov. Voinskoe iskusstvo, oruzhie, snaryazhenie* [Armies of the Mongol-Tatars of the X – XIV centuries. Martial art, weapons, equipment]. Moskva: OOO «Vostochnyy gorizont», 84 p. [in Russian].
- Grekov, B. D., & Yakubovskiy, A. Yu.** (1950). *Zolotaya Orda i eyo padenie* [The Golden Horde and its fall]. Moskva–Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 478 p. [in Russian].
- Grekov, I. B.** (1975). *Vostochnaya Evropa i upadok Zolotoy Ordy (na rubezhe XIV – XV vv.)* [The Eastern Europe and the decline of the Golden Horde (at the turn of the 14th – 15th centuries)]. M.: Izdatelstvo «Nauka»; Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 517 p. [in Russian].
- Grusse, R.** (2006). *Imperiya stepey: Atilla, Chinishan, Tamerlan* [The Empire of the Steppes: Atilla, Chiniskhan, Tamerlane]. Almaty: Sanat, 336 p. (in Russian).
- Gumilev, L. N.** (1987). *Drevnyaya Rus i Velikaya Step* [The Ancient Rus' and the Great Steppe]. M.: Myisl, 766 p. [in Russian].
- Hrapachevskiy, R. P.** (2004). *Voennaya derzhava Chingishana* [The Military state of Genghis Khan]. M.: AST, 557 p. [in Russian].
- Ibn Arabshah** (2008). *Istoriya Amira Timura* [The story of Amir Timur]. Tashkent: Mehnat, 326 p. [in Russian].
- Ivanin, M. I.** (1875). *O voennom iskusstve i zavoevaniyah mongolo-tatar i sredneaziatskikh narodov pri Chingis-hane i Tamerlane* [On the art of war and the conquests of the Mongol-Tatars and Central Asian peoples under Genghis Khan and Tamerlane]. S.-Peterburg: Tipografiya tovarischestva «Obschestvennyi», 252 p. [in Russian].
- Izmaylov, I. L.** (2009). Organizatsiya voyska. Voennoe iskusstvo [The organization of the army. The military art]. *Istoriya tatar s drevneyshih vremen. Ulus Dzhuchi (Zolotaya orda). XIII – seredina XV v. (Vol. 3).* Kazan: Institut istorii AN RT, 396–431. [in Russian].
- Izmaylov, I. L.** (2010). Voennaya organizatsiya Ulusa Dzhuchi [The military organization of Ulus Jochi]. *Batyir. Traditsionnaya voennaya kultura Evrazii*, 1, 5–15. [in Russian].
- Kushkumbaev, A. K.** (2009). *Institut oblavnykh ohot i voennoe delo kochevnikov Tsentralnoy Azii. Sravnitel'no-istoricheskoe issledovanie* [The Institute of Hunting and Nomadic Warfare of Central Asia. Comparative-historical]. Kokshetau: Keleshek 2030, 170 p. [in Russian].
- Kushkumbaev, A. K.** (2012). Klyuchevyie printsipy mongolskoy voennoy strategii XIII – XIV vv. [The key principles of the Mongolian military strategy of the 13th and 14th centuries]. *Voennoe delo Ulusa Dzhuchi i ego naslednikov. Astana: Foliant*, 38–71. [in Russian].
- Kushkumbaev, A. K., & Bobrov, L. A.** (2013). Mongolskaya taktika vedeniya stepnogo boya [Mongolian tactics of steppe combat]. *Voennoe delo kochevnikov Kazakhstana i sopredelnykh stran epokhi srednevekovy i novogo vremeni. Astana: IP «BG-print»*, 5–47. [in Russian].
- Mihnevich, N. P.** (1896). *Istoriya voennogo iskusstva z drevneyshih vremen do nachala XIX stoletiya* [The history of Military Art from the Oldest Times until the beginning of the XIX Century]. Sankt-Peterburg: Parovaya Skoropechatnaya P. O. Yablonskogo, 520 p. [in Russian].
- Mirgaleev, I. M.** (2011). Bitvyi Toktamysheva s Aksak Timurom [The Battle of Toktamys Khan with Aksak Timur]. *Voennoe delo Zolotoy Ordy. Problemy i perspektivy izucheniya. Kazan: Foliant, Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT*, 170–182. [in Russian].
- Nizam ad-Din Shami** (2006). Iz «Knigi pobed» Nizam ad-Dina Shami [From the «Book of Victories» Nizam ad-Din Shami]. *Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. Sbornik materialov otnosyashchisya k Zolotoy Orde. Izvlecheniya iz persidskikh sochineniy, sobrannyye V. G. Tizengauzenom i obrabotannyye A. A. Romaskevichem i S. L. Volinyim (Vol. 4).* Almaty: «Dayk-Press», 205–247. [in Russian].

- Pochekaev, R. Yu.** (2009). *Pravo Zolotoy Ordyi [The Right of the Golden Horde]*. Kazan: Izdatelstvo «Fen» AN RT, 260 p. [in Russian].
- Seydaliev Emil** (2016). *Voennoe delo Zolotoy Ordyi [The Military affairs of the Golden Horde]. Zolotaya Orda v mirovoy istorii. Kollektivnaya monografiya*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 264–287. [in Russian].
- Sokyrko, O. H.** (2023). Repliki osmanskoj militarnoi kultury u viiskovomu pobuti Hetmanshchyny kintsia XVII st. [Replicas of the Ottoman military culture in the military life of the Hetmanate at the end of the 17th century]. *Skhidnyi svit – The World of the Orient*, 4, 39–58. doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2023.04.039> [in Ukrainian].
- Spuler, B.** (1965). *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rubland 1223 – 1502*. Wiesbaden, 1965. (in German).
- Svechin, A.** (1927). *Evolutsiya voennogo iskusstva s drevneyshih vremen do nashih dney. Tom pervyy [The evolution of military art from ancient times to the present day]*. (Vol. 1). Moskva-Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo. Otdel voennoy literatury, 384 p. [in Russian].
- Trepavlov, V. V.** (2010). *Zolotaya Orda v XIV veke [Golden Horde in the 14th century]*. M.: Kvadriga, 69 p. [in Russian].
- Trepavlov, V. V.** (2014). Beklyarbek v strukture mongolskoy i tyurkskoy gosudarstvennosti [Beklyarbek in the structure of Mongolian and Turkic statehood]. *Zolotoordynskoe obozrenie – Golden Horde review*, 2 (4), 21–34. [in Russian].
- Trubetskoy, N. S.** (1925). *Nasledie Chingis-hana [The Legacy of Genghis Khan]*. Berlin, 60 p. [in Russian].
- Trubetskoy, N. S.** (1993a). Obscheevraziyskiy natsionalizm [Pan-Eurasian nationalism]. *Rossiya mezhdru Evropoy i Aziey: Evraziyskiy soblazn. Antologiya*. M.: Nauka, 90–99. [in Russian].
- Trubetskoy, N. S.** (1993b). O turanskom elemente v russkoy kulture [About the Turanian element in Russian culture]. *Rossiya mezhdru Evropoy i Aziey: Evraziyskiy soblazn. Antologiya*. M.: Nauka, 59–76. [in Russian].
- Usmanov, M. A.** (1979). *Zhalovanyie aktyi Dzhuchieva Ulusa XIV – XVI vv. [Complaint acts of Ulus Jochi XIV – XV centuries]*. Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo universiteta, 321 p. [in Russian].
- Vernadskiy, G.** (1997). *Mongolyi i Rus [Mongols and Rus']*. Tver: LEAN; Moskva: AGRAF, 480 p. [in Russian].
- Vladimirtsov, B. Ya.** (2002). Obschestvennyy stroy mongolov. Mongolskiy kochevoy feodalizm [The social system of the Mongols. Mongol nomadic feudalism.]. Vladimirtsov B. Ya. *Raboty po istorii i etnografii mongolskih narodov*. M. : Vost. lit., pp. 295–488. [in Russian].
- Yakubovskiy, A. Yu.** (2014). Timur [Timur]. *Tamerlan – pokoritel Azii*. M.: Lomonosov', 5–51. [in Russian].
- Yazdi Sharaf ad-Din Ali** (2008). *Zafar-name [Zafar-nahme]*. Tashkent: izdatelstvo zhurnala «SAN'AT», 486 p. [in Russian].
- Zema, V. Ye.** (2023). Tamerlanova klitka dlia Baiazyda v istoriografii doby Vidrozhennia [The Tamerlane's cage for Bayezid in the historiography of the Renaissance]. *Skhidnyi svit – The World of the Orient*, 1, 6–23. doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2023.01.005> [in Ukrainian].